

Валерій Степанков

ПЕТРО ДОРОШЕНКО: ШЛЯХ ДО БУЛАВИ

Постаті гетьмана Петра Дорошенка явно не пощастило в історіографії. Так сталося, що монографічні дослідження його біографії побачили світ за кордоном (праці Д. Дорошенка та Я. Пердені)¹. Проте навіть у них лише схематично окреслено основні віхи його життя до серпня 1665 р. — часу перехоплення ним булави. Віднайдені з пори їх написання (перша з робіт була підготовлена в кінці 30-х, а друга — на початку 70-х рр. ХХ ст.) нами й іншими дослідниками джерельні матеріали дозволяють по-новому поглянути на ряд сторін діяльності майбутнього гетьмана, доповнити й уточнити існуючі біографічні дані тощо.

Відомо, що Петро народився 1627 р. у Чигирині у знаній козацькій родині Дорошенків. Його дід Михайло обирався гетьманом Війська Запорозького, батько Дорофій належав до козацької старшини. Матір походила з родини Тарасенків (донька Тихона й Ганки). Її ім'я продовжує залишатися нерозгаданою таємницею (відомо лише, що у чернецтві називалася Митродорою, а в схимні Марією²). Старшим братом Петра був Григорій. Окрім нього мав ще братів Андрія, Степана й Антонія та сестру невідомого історикам імені³.

Дід Михайло не встиг натішитися онуками. Під час походу 1628 р. до Криму (вирішив надати допомогу екс-хану Мегмед-Гірею та його брату Шагін-Гірею у міжусобній боротьбі за владу) поліг у бою неподалік Бахчисараю. Дорофій, котрий також брав участь у ньому, на щастя для сім'ї, повернувся живим⁴.

Небагато маємо відомостей про дитячі та юнацькі роки життя Петра. Є підстави стверджувати, що серед однолітків виділявся високим зростом і фізичною силою (В. Краснов, котрий у кінці 80-х рр. ХІХ ст. бачив викопаний прах покійного гетьмана у

с. Ярополчі, у спогадах занотував своє здивування його кістками «велетенських розмірів»⁵. Визначальний вплив на формування й розвиток світоглядних засад, політичних поглядів, морально-етичної шкали чеснот та ментально-психологічного типу особистості вчиняли два фактори. Перший — атмосфера сім'ї, в якій культивувалися козацькі ідеали служіння православної вірі, Вітчизні, товариству Війська Запорозького. Батько, вочевидь, неодноразово розповідав синам про подвиги козаків, згадуючи серед них й діда Михайла, що вкарбувалося у пам'ять Петра, котрий впродовж життя пишався діями свого предка, який з 4 тис. запорожців «в ніщо обернув Крим»⁶. Безперечно, приналежність до заможного, оповитого високим авторитетом спадкоємного роду еліти козацької України запобігала виробленню комплексу соціопсихологічної меншовартості з нав'язливим станом хронічної заздрості, а відтак створювала сприятливі умови формування самоповаги й благородства. З другого боку, вона дозволяла відчувати себе повноправною особистістю у стосунках з представниками інших родин заслужених козаків і старшин, робила Петра «своїм» у соціопсихологічній системі відносин між ними.

Другим чинником, поза сумнівом, виступала атмосфера Чигирини, який у 30–40-х рр. перетворювався в один з найважливіших центрів козацького краю. Найближче (серед великих поселень) розташоване до Дикого поля й Запорожжя й найдалше від воєводського центру — Києва місто ставало важливим аванпостом залюднення й господарсько-культурного освоєння українцями Півдня тогочасної України, впливовим осередком його політичного життя. Постійна смертельна загроза з боку Дикого поля, що підстерігала переселенців, слугувала тим природним цідилем, яке залишало тут винятково вольовий, енергійний, свободолюбивий, сміливий та психологічно стійкий тип особистості. У «котлі» людських взаємин «виварювалася» своя, унікальна у багатьох відношеннях козацька філософія життя, шкала моральних і соціальних цінностей, принципово відмінних від інших, існуючих у західних, центральних і північних регіонах України. Й ця атмосфера вільнолюбивого духу, що панувала у Чигиринщині, стала альфою й омегою формування духовного світу кількох поколінь

цвіту українського лицарства, до золотого грона якого поряд з Богданом Великим належав і Петро Дорошенко.

Історикам достеменно невідома школа, в якій він навчався й де отримав добре знання польської й латинської мов, належний рівень загальної освіченості. Козацький літописець Самійло Величко неодноразово відзначав його управність у «мові світській», умілість і моторність «у всіляких речах» тощо⁷. Польський дослідник Ю. Ролле стверджував, що Петро закінчив київську школу⁸, мабуть, маючи на увазі Києво-Могилянську колегію. Д. Дорошенко, не відкидаючи цієї думки, допускав можливість навчання в якійсь із польських шкіл⁹. Так чи інакше, для нас важливим є сам факт освіченості майбутнього гетьмана.

Звертає увагу на себе наступний факт біографії П. Дорошенка, а саме вступ до Чигиринського полку реєстрових козаків відразу ж після завершення навчання. За власним визнанням, він почав служити королю й Речі Посполитій «з хлоп'ячих літ»¹⁰, себто десь з 14–15 років, що, як на наш погляд, може слугувати ключем до розкриття таємниці явного протегування Б. Хмельницьким Петру впродовж 1648–1657 рр. Справді ж бо, враховуючи, що вони не перебували у родинних стосунках, з якого б то дива Богдан Великий у надзвичайно скрутний для себе час організації втечі на Запорожжя (кінець 1647 р.) взяв би із собою незнайомого 20-річного юнака й довірив йому, за свідченням С. Величка (ставити його під сумнів аналіз джерел підстав не дає), у 1648 р. виконувати обов'язки «старшого слуги»¹¹. Це, зрозуміло, могла бути лише особа, яку він добре знав і якій повністю довіряв. А відтак припускаємо, що, найвірогідніше, Дорофій Дорошенко (впливовий у колі старшин, оскільки обіймав різні, включаючи полковницьку, посади у Війську Запорозькому) після завершення Петром навчання попросив добре йому знайомого авторитетного чигиринського сотника Б. Хмельницького взяти сина до себе за джуру, аби той навчався військової справи, що зробило хлопця вхожим до дому майбутнього гетьмана, котрий з часом розгледів у ньому неабиякі здібності.

З другого боку, служба з підліткового віку у козацькій сотні дозволяла Петру не лише опановувати підвалини військового мис-

тецтва, але, що не менш, а, можливо, й більш важливо, всмоктувати лицарські чесноти й ідеали. Постійне спілкування з Б. Хмельницьким й десятками інших козаків, сімейні традиції, власний досвід служіння інтересам Війська Запорозького викарбовували у його світогляді засадничі принципи вірності й відданості ідеалам товариства з їх позитивними й негативними сторонами. Він щиро проймався ними й на 1647 рік став палким прихильником ідеї політичної автономії козацького регіону. Стверджуємо це тому, що інакше Богдан Великий, готуючи повстання, не тримав біля себе молодого козака, якому б повністю не довіряв, бо добре відомо, настільки обережно-підозріло й перебірливо він підходив до формування свого близького оточення.

Оскільки стан джерел не дозволяє з'ясувати конкретні політичні погляди Петра, проте, знаючи, що він, ризикуючи життям, разом з кількома десятками найвірніших Б. Хмельницькому осіб, котрі готували повстання, залишив у грудні 1647 р. домівку й подався на Запорожжя, вважаємо доречним окреслити головніші прикметні риси політичної культури козацтва, аби мати хоча б якесь, зрозуміло, дуже загальне й схематичне, уявлення про ідейні вектори його світоглядних переконань. По-перше, у свідомості козацтва кінця 20-х–30-х рр. утвердився стереотип розглядати Куруківську угоду 1625 р. як таку, що забороняла польському війську з'являтися на теренах козацького краю. Так, у 1630 р. керівництво повстанців вимагало від польського командування виведення «за Білу Церкву» жовнірів¹². В листі від 16 червня 1637 р. до старшини реєстровиків гетьман нереєстрових козаків Павло Бут (Павлюк) докоряв їм за те, що «забули Куруківську комісію, що по цей бік Києва і Білої Церкви і жовнірська нога не повинна бути»¹³. Формується погляд на регіон власного проживання як самобутній у межах Польщі, що має підпорядковуватися лише королю, а місцева влада повинна бути власне козацькою. Не випадково один з керівників повстання 1637 р. полковник Карпо Скидан титулувався «опікуном всієї України»¹⁴.

По-друге, у 30-х рр. у козацтва завершується формування погляду на себе як «політичний народ», рівноправний зі шляхтою, котрий, що особливо важливо, виступає легітимним виразником і

захисником прав і свобод «нашої руської нації». В листах гетьманів уже вживалися такі вислови, як: «а ми і вся наша руська нація», «а ми і народ наш», тощо¹⁵. Вірна служба королю починає розглядатися можливою лише за умови принесення ним присяги дотримуватися «прав і вольностей руського народу». Зароджується ідея легітимації не лише (за певних обставин) відмови від визнання королівської влади, але й збройного виступу проти неї. Служба королю починає трактуватися контрактом з обопільними обов'язками, недотримання яких монархом надавало Війську Запорозькому законне право розірвати його й захищати свої та руського/українського народу права і свободи¹⁶.

По-третє, виразно окреслилася тенденція прагнення Війська Запорозького виконувати владні функції не лише відносно козацтва, але й населення теренів, що контролювалися ним. На переконання І. Іванцова, Павлюк у листі від 9 липня 1637 р. до реєстровиків вперше висловив «думку про вільне і окремішне життя козацтва (це значить і селянства, бо Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, що підтримувало і купчилось навколо Запорожжя, визнаючи його за свій центр)»¹⁷. Показово, що Павлюк й інші призвідці повстання у листі до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (вересень 1637 р.) серед основних причин виступу назвали «важкий плач і стогін убогих людей, підданих й. к. м. пана нашого милостивого, котрі мешкають тут в українських містах...», про що не раз вони скаржилися королю й коронному гетьману¹⁸. І саме цей акт захисту козаками населення викликав вкрай негативну реакцію з боку чи не найвпливовішого сановника Речі Посполитої. «Милосердя велике чините над підданими й. к. м. із співчуття, — обурювався він у відповіді козацьким старшинам, — привласнюєте собі обов'язок, який має у своїх руках тільки король, покликаний до цього Богом. Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняєте ворота для своєволі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішаєте»¹⁹. В червні наступного року гетьман Дмитро Гуня у листі до польного гетьмана Миколая Потоцького прохав не вчиняти розправ над населенням, не причетним до козацького по-

встання, переконував дати спокій «невинним і бідним людям», припинити «пролиття невинної крові християнської»²⁰.

По-четверте, проходив інтенсивний процес кристалізації демократичних засад суспільно-політичної організації козацького устрою, вироблення власного кодексу «прав і вольностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, що визначали соціально-правовий статус козацтва у суспільстві. Козацьке право «забезпечувало свободу від феодалських повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею»²¹. Провідна роль у системі демократичних громадянських цінностей козацької спільноти належала, як встановив П. Сас, «колективній волі», що проявлялася через загальну військову раду, яка виступала формою прямого волевиявлення її повноправних членів²². Отже, рада функціонувала не як представницький орган, а у «формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану»²³. Її ухвали були обов'язковими для виконання гетьманами (старшими), старшинами і рядовими козаками. Склалася практика виборності усіх старшинських посад.

Окрім позитивних сторін утвердження провідної ролі рад як форми дії прямої демократії, вона мала й чимало негативних сторін, що таїли загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти. В свідомості (особливо запорожців) формувався стереотип сприймання гетьмана й старшини не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою ради можна позбавити не тільки посади, але й життя. Вища виконавча влада передавалася на раді гетьману, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. Правда, впродовж 20–30-х рр. почала окреслюватися тенденція зміцнення його прерогатив; в окремих випадках гетьманам вдавалося домагатися від козаків присяги на дотримання прийнятої ухвали, яка приносилася на шаблі²⁴.

У 30-х — першій половині 40-х рр. проходив інтенсивний процес загострення національно-конфесійних й соціально-економічних суперечностей. Ані Берестейська унія 1596 р., ані юридич-

не визнання 1632 р. правлячою елітою Польщі рівноправності православної Церкви не запобігли подальшим утискам українців, як греко-католиків, так і православних. Зачинялися православні церкви й монастирі, у тих, що залишалися, відбиралися (під різним приводом) володіння. У містах (особливо у Західному регіоні) православні усувалися від участі у самоуправлінні, зазнавали явних обмежень у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею, а відтак провідна роль у громадському й економічному житті переходила до поляків, євреїв, вірмен тощо. Водночас, в умовах контрреформації (розпочалася у Польщі після ухвал 1577 р. Пйотрковського синоду польського духовництва), активно відбувалася експансія католицизму у центральні, східні й південні регіони. За визнанням козацького літописця Самовидця, «уже на Україні (терени Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств — *В. С.*) що городок, то костел был... А найгоршое насмівіско и утиски терпіл народ рускій от тих, которіи з руской віри прийняли римскую віру»²⁵. Траплялися випадки примусового навернення мешканців сіл і міст в уніатство. Маємо цінне визнання єврейського літописця Натана Ганновера, що пани піддавали православних «важким і гірким мукам, спонукаючи їх перейти до папської віри»²⁶.

Відбувалося посилення соціально-економічних утисків, зумовлене розвитком фільваркового господарства; зростали панщина, повинності й податки, піддані перетворювалися у предмети дарування й продажу. Впродовж 30–40-х рр. фільварково-панщинна система почала поширюватися у східні райони Подільського, Брацлавського, південну й південно-східну частини Київського воєводств, де внаслідок колонізації з кінця XVI ст. виникло понад тисячу сіл, містечок і міст, мешканці яких ще не були закріпаченими (чимало з них користувалося правом слобід) й становили собою якісно інший ментально-психологічний тип. Обживаючи пустки, розбудовуючи оселі, густо скроплюючи землі гірким потом й кров'ю, вони дихали свободою. Жорстокі умови життя «прикордоння» гартували сильні характери, волю і мужність, навчали військовій справі, формували самоповагу й психологічну установку готовності захищати волю й плоди виснажливої праці зі зброєю

в руках. Ці якості були тотожні козацьким, а відтак вони ладні були швидше померти, ніж втратити свободу й перетворитися на «хлопів» — кріпаків. Тому в цьому регіоні йшлося не про розміри повинностей, податків, панщини чи рівень закріпаченості, а про набагато важливіше — впровадження системи відносин, яка позбавляла їх головніших здобутків. Й реальна загроза втрати основоположних засад способу життя породила серед загалу масове невдоволення існуючим становищем²⁷.

Охоплювало воно й козацтво, включаючи реєстрове. Ухвалення сеймом у квітні 1638 р. «Ординації Війська Запорозького» означало проведення курсу на його ліквідацію як стану українського суспільства. Реєстрові козаки (6 тис. осіб) перетворювалися у складову польського війська, а решта козаків (десятки тисяч) оберталася «у хлопів». Помітно обмежувалося самоуправління (позбавлялися права обирати старшого (гетьмана) й полковників, скасовувався козацький суд; передбачалося створення комісії, яка б «на вічні часи» визначила місця їх постійного проживання тощо)²⁸. Зазнавши поразки у боротьбі 1638 р., Військо Запорозьке змушене було на початку грудня цього ж року прийняти ці умови. В наступні роки польський уряд ігнорував розв'язання важливих для реєстрового козацтва питань, зокрема, затримував платню, не реагував на постійні скарги щодо зловживань з боку шляхти, урядовців, орендарів, полковників²⁹. Внаслідок цього серед частини козаків визріває переконання у доцільності нового виступу у захист своїх прав і вольностей. Його організацію взяв до своїх рук Б. Хмельницький, котрий вміло скористався намірами короля Владислава IV підштовхнути козацтво на спровокування воєнного конфлікту з Османською імперією³⁰.

Не виключаємо, що П. Дорошенко міг бути утаємничений у план підготовки повстання, виконуючи ті чи інші доручення. В такому разі стає зрозуміло, чому після провалу задуму у листопаді (зумовленому раптовою появою татар Очаківської орди, розпуском козаків комісаром Яцеком Шемберком й зрадою чигиринського осавула Романа Пешти), він у числі кількох десятків вірних Б. Хмельницькому козаків разом з ним у кінці 1647 р. втікає на Запорозжя³¹. Так розпочалася його 28-річна кар'єра вірного служін-

ня національним інтересам України. Як «слуга» обраного (вочевидь, у другій декаді лютого 1648 р.) гетьманом Війська Запорозького Богдана Великого, він опинявся прямо чи опосередковано очевидцем, а інколи й учасником подій, що відбувалися у ставці керівника козацького повстання. Тому відчув смак тріумфу української зброї у боях на Жовтих Водах (29 квітня — 16 травня) та під Корсунем (26 травня) й сподівався, як і більшість козацтва, що король і уряд Речі Посполитої підуть на поступки Війську Запорозькому. Як промовляють джерела, повстанці домагалися не лише скасування «Ординації» 1638 р., але й перетворення козацького регіону в удільну державу, очолювану гетьманом, що мала перебувати у складі Речі Посполитої³². Зрозуміло, що реалізувати цей намір неможливо було без реформування її політичного устрою. Б. Хмельницький й інші старшини пов'язували його проведення з особою Владислава IV, котрого вони й козаки хотіли бачити монархом із сильною владою. Король уявлявся їм справедливим володарем — противником князів і магнатів, борцем зі свавіллям панів й урядників, захисником прав і свобод Війська Запорозького та руського/українського народу. Вважаючи монарха своїм союзником, козаки не сумнівалися у законності свого виступу³³. Проте смерть короля 20 травня стала відчутним ударом для втілення у життя цього задуму.

Влітку 1648 р. козацьке повстання переросло в українську національну революцію, спрямовану на витворення самостійної соборної держави й ліквідацію існуючої моделі соціально-економічних відносин. Її територіальна масштабність й масовість участі українців у національно-визвольній, конфесійній і соціальній боротьбі не мали собі рівних у ранньомодерній історії Європи. Вбачаючи у Б. Хмельницькому «Мойсея» й «визволителя Вітчизни», за зброю взялися сотні тисяч козаків, селян, міщан, православних священиків, шляхтичів усіх українських земель Речі Посполитої. Вони прагнули знищити польське панування, релігійне й соціальне гноблення, здобути незалежність. Про це промовляють десятки джерел, правда, не у формі заяв, декларацій та маніфестів, «у яких, — за слушним міркуванням Я. Дашкевича, — все має бути заманіфестовано, задекларовано, в загальному записано. Але

XVII ст. — це не XX ст., і ми повинні робити висновки тим більше якогось принципового характеру, не лише з письмових заяв, а також з самих подій»³⁴.

Оскільки мирні переговори з Варшавою зазнали невдачі, поновлюються воєнні дії. Не виключаємо, що, перебуваючи при боці гетьмана, Петро взяв участь у переможній для українців Пиллявецькій битві (21–23 вересня) й поході до західних рубежів України. А відтак не міг не стати свідком розбіжностей серед старшини з приводу стосунків з Польщею. Більшість, включаючи Б. Хмельницького, схилилася до пошуку порозуміння з новообраним королем, сподіваючись, що той визнає існування в складі федеративної Речі Посполитої витвореної Української/Руської держави (щонайменше у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств), принаймні, зі статусом, який мало Велике князівство Литовське. Меншість, яскравими представниками якої виступали полковники Максим Кривоніс і Петро Головацький, підтримувана значною частиною вояцтва, наполягала, аби «з цих країв не вступалися, а цю війну закінчували не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує». Проте козацька рада прийняла 21 листопада, не без помітного впливу з боку гетьмана, ухвалу про припинення військової кампанії, визнання влади обраного королем Яна Казимира й повернення «до України»³⁵.

Необхідність укладення перемир'я (враховуючи стан війська, наближення зими й складнощі ведення воєнних дій на польських землях) була очевидною, проте у жодному випадку не на умовах відведення армії «до України». Адже багатозначність трактування сутності цього поняття дозволяла польській еліті розуміти під ним лише терени півдня Київського воєводства (традиційного козацького регіону), що, по суті, перекреслювало б найважливіші здобутки революції. Польський уряд отримав право на залишених українцями теренах поновлювати ліквідовані владні структури, дореволюційну модель соціально-економічних відносин, вводити у них війська й утримувати за рахунок місцевого населення. Основна причина цього фатального прорахунку гетьмана та його оточення полягала в тому, що нова політична еліта (а точніше протоеліта) на цей час ще не змогла (не встигла) сформулю-

вати української державної ідеї й залишалася у полоні ягеллонської концепції цілісності Речі Посполитої, що розглядалася їхньою Батьківщиною. Щоправда, повертаючись з-під Замостя, Б. Хмельницький спромігся частково виправити ситуацію — розпорядився розташовувати залоги у містах східніше умовної лінії: верхів'я р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський, засвідчуючи у такий спосіб залишення цих теренів у складі Української держави.

Через відсутність джерел неможливо відтворити конкретні прояви впливу блискучих перемог українського війська (кістяк якого складало козацтво) 1648 р. на свідомість П. Дорошенка, проте можемо припустити (за аналогією щодо інших осіб з оточення гетьмана), що цей вплив став однією з підвалин формування його політичних поглядів. Іншим підґрунтям були засадничі принципи сформульовані Богданом Великим впродовж грудня 1648 — травня 1649 рр. української державної ідеї, що передбачала витворення незалежної від Речі Посполитої соборної Української/Руської держави у складі всіх етнічноукраїнських земель (від Перемишля і Холма на заході до московського кордону на сході)³⁶. Можливо, не відразу, але з часом (десь до середини 50-х рр.) вони стають визначальними у його світогляді.

Маємо свідчення двох джерел, які проливають децицю світла на діяльність Петра у 1649 р. Ю. Мицик, досліджуючи джерельний комплекс «Щоденника» талановитого полководця й політика, литовського польного гетьмана, князя Януша Радзивіла, першим виявив джерело (зізнання 9 травня 1651 р. полонених козаків Проця й Мартина), яке засвідчило існування весною 1651 р. у складі чернігівського полку Мартина Небаби «Дорошенкової сотні», до якої й належали ці козаки. Вважаємо цілком слушним його припущення, що цим «Дорошенком» був власне Петро Дорошенко³⁷. Аналіз інформації даного джерела дозволяє стверджувати, що він виступав сотником даного полку ще влітку 1649 р., беручи участь в облозі українським військом оточених польських підрозділів під Збаражем. Так, згадуваний козак Проць повідомив про власне перебування під Збаражем «під час облоги коронного війська», а Мартин уточнив, що знаходився під Збаражем «з Небабою у цій же Дорошенковій сотні (виділено нами. — В. С.)»³⁸.

Таким чином, враховуючи здібності Петра, Б. Хмельницький призначив його (найвірогідніше, весною 1649 р.) сотником (у 22 роки!) Чернігівського полку. Постає запитання: чому не в Чигиринському чи сусідньому з ним (поближче до родинного гнізда)? Сумнівно, аби причиною цього слугувала відсутність відповідної посади. Припускаємо, що нею могло стати його одруження з дівчиною, котра проживала на теренах Чернігівського полку, й він погодився на переїзд до неї. Вченим не вдалося з'ясувати ані її імені, ані родини, в якій зростала. Відоме лише ім'я доньки, котра народилася (бл. 1654–1655 рр.) у їхньому шлюбі — Люба³⁹. Під час боїв під Збаражем й, можливо, під Зборовом Петро проявив себе з кращого боку, що не залишилося непоміченим Б. Хмельницьким. Тому при складанні козацького реєстру (в кінці 1649 р.) вписується до складу Чигиринського полку на посаді гарматного писаря⁴⁰, яка, зрозуміло, вимагала освіченості. Не виключаємо, що трохи раніше або саме тепер родина Дорошенків вступає, через шлюб старшого брата Петра Григорія з донькою брата гетьмана Івана Оленою, у родинні стосунки з родом Хмельницьких⁴¹.

Правда, на новій посаді Петро довго не затримався. З невідомих причин повернувся до виконання обов'язків сотника Чернігівського полку. Безсумнівно, великим випробуванням для нього стала трагічна битва 6 липня 1651 р. під Ріпками, в якій полягли разом з М. Небабою кілька тисяч українців. Залишившись у живих, він разом з іншими вояками відступив до Чернігова й взяв участь в обороні міста. До осені 1653 р. його життя залишається для нас невідомим. Можна лише стверджувати, що впродовж цього часу гетьман відкликав його до своєї ставки й увів до кола довірених осіб для виконання важливих доручень політичного характеру. Повертаючись із Жванецької кампанії, що завершилася укладенням у середині грудня 1653 р. польсько-кримської угоди, яка не передбачала правового визнання існування Української держави, Б. Хмельницький 28 грудня відправив з Животова П. Дорошенка до Маньківки, аби забезпечити вільний проїзд турецькому послу. Тут останній зустрівся з російськими послами до гетьмана Родіоном Стрешневим та Мартем'яном Бредихіним, у розмові з якими проявив глибоку обізнаність (у деталях) із щоденним

побутом й планами володаря булави (зміст його листування з дружиною, маршрут майбутнього просування та ін.). Для супроводження росіян до Корсуня виділив зі свого ескорту 17 козаків⁴².

Прийняття протекції царя Олексія Михайловича й укладення з Росією договору весною 1654 р. не виправдали сподівань Богдана Великого та його оточення на отримання потужної військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Навпаки, влітку 1654 р. довелося направити 18 тис. вояків на допомогу росіянам у Білорусь у їх боротьбі з литовцями. Скориставшись сприятливою ситуацією, польське командування восени розпочало воєнні дії на теренах Гетьманщини. Разом зі своїми союзниками-татарами поляки атакували 29 січня 1655 р. українсько-російське військо неподалік Охматова. Битва, яка тривала до 1 лютого, переможця не виявила, що дозволило противнику утримати за собою східні райони Київського воєводства й Брацлавщину та перетворити їх у попіл й купу руїн.

Можна припустити, що у цій кампанії Петро Дорошенко проявив себе з найкращого боку, й весною 1655 р. призначається наказним полковником (на жаль, не відомо, якого полку). Перебуваючи на цій посаді, він направляє Б. Хмельницьким разом з, ймовірно, двоюрідним братом Федором на чолі посольства до Олексія Михайловича, що везло листа й двох полонених німців-офіцерів польської армії. Проте у Білорусі під Старим Биховом литовський підрозділ напав на послів, відбив полонених й захопив дипломатичну кореспонденцію. Петро і Федір спочатку втекли до російської залоги у Березані, а дещо пізніше повернулися до ставки Б. Хмельницького⁴³. Разом з ним П. Дорошенко взяв участь у поході на Львів, під час якого українська сторона засвідчила польській згоду на замирення за умови, якщо король й уряд Речі Посполитої відмовляться від претензій «до всього Руського князівства» й визнають його «під владою гетьмана у кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль»⁴⁴.

За обставин зближення Російської держави з Річчю Посполитою й укладення між ними у листопаді 1656 р. Віленського перемир'я, що, окрім усього іншого, передбачало в разі обрання Олексія Михайловича польським королем повернення козацької

України/Гетьманщини до складу Польщі, Богдан Великий розпочав інтенсивний пошук інших союзників, зокрема, в особі Трансільванії й Швеції. Впродовж 1656 — першої половини 1657 рр. основною проблемою у переговорах з їхніми володарями виступала доля Західноукраїнського регіону. Так, у вересні 1656 р. українське посольство погоджувалося укласти договір із трансільванським князем Дьєрдьєм II Ракоці тільки у тому випадку, якщо він визнає за гетьманом право володіти усією Червоною Руссю до Вісли («куди сягала грецька віра»). А відмова шведського короля Карла X поступитися претензіями на даний регіон стала основною причиною зриву зимових (1657 р.) переговорів з його посольством⁴⁵.

П. Дорошенко не залишився осторонь цієї дипломатичної боротьби, оскільки Б. Хмельницький продовжував залучати його до виконання важливих міжнародних доручень. Відомо, що після провалу місії шведського посла Готарда Веллінга у лютому 1657 р. гетьман відправив з листом до Карла X П. Дорошенка, котрому, однак, не вдалося подолати польські заслони, й він повернувся до Чигирини⁴⁶. Вірогідно, на цей час сталися серйозні зміни у його сімейному житті. Дослідникам не вдалося з'ясувати причини припинення існування першого шлюбу. Вірогідніше всього, це сталося через смерть дружини, що могла трапитися під час пологів (досить розповсюджене тогочасне явище). Вдруге Петро одружується на родичці Б. Хмельницького, дочці його племінника — київського полковника Павла Яненка-Хмельницького (брата дружини Григорія) Єфросинії⁴⁷.

У квітні він, знаходячись «при боці гетьмана», отримав від нього доручення разом з полковим суддею Лавриновичем розглянути скаргу ігумена Густинського монастиря Йосипа на прилуцького війта Костю Ничипоровича, за сприяння якого кільканадцять міщан оволоділи («заорали») монастирськими ґрунтами у селах Левки і Полове, а також чинили «безправ'я». Справа розв'язалася на користь монастиря. 28 квітня вони своїм листом підтвердили непорушність володінь Густинського монастиря й зобов'язали підданих названих сіл віддавати йому «всіляке послушення й повинності»⁴⁸. Перебуваючи у Прилуках, П. Дорошенко купив «за

власну свою суму» двір на ринку, навпроти Пречистенської церкви й хутір у «дубовому гаю з двома садами й сіножатями», які у січні 1668 р. подарував Густинському монастирю⁴⁹. Й, швидше всього, у травні 30-річний Петро призначається смертельно хворим гетьманом прилуцьким полковником. На початку червня він видав універсал про підтвердження прав Ладинського Покровського монастиря на володіння, надані йому ще княгинею Раїною Вишневецькою⁵⁰.

Отже, за гетьманування Богдана Великого молодий П. Дорошенко зробив блискучу кар'єру, подолавши шлях від рядового козака до полковника. В першу чергу, зрозуміло, завдяки власним здібностям. Проте у жодному разі не слід применшувати й значимості ролі протегування йому з боку гетьмана, котрий, безперечно, вбачав у ньому не тільки талановитого старшину, але й особисто вірного сподвижника у реалізації задуму утвердження в козацькій Україні спадкоємного гетьманату династії Хмельницьких. Прямуючи до цієї мети, Богдан Великий творив, як з'ясував Я. Дашкевич, «клан» — об'єднання представників роду, посвоячених кровно, шлюбними стосунками, обрядовими й геральдичними зв'язками, що мав стати опорою реалізації монархо-династичних намірів⁵¹. Якщо припущення В. Кривошеї про середину 50-х рр. як час другого шлюбу П. Дорошенка відповідає істині⁵², то факт посвоячення з родом Хмельницького зіграв велику роль у призначенні його полковником, оскільки сприяв зміцненню позицій «клану» серед старшинської верхівки.

У квітні 1657 р. розширена старшинська рада обрала 16-річного Юрія Хмельницького спадкоємцем гетьманської булави після смерті батька, започаткувавши процедуру гетьманської елекції на старшинських радах⁵³. Так відбулася легітимація встановленої монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Її утвердження, безперечно, сприяло б консолідації еліти й нації навколо оповитого серпанком харизми роду як символу цілісності держави. Проте смерть гетьмана продемонструвала крихкість зведеної споруди української монархії, насамперед через відсутність, як справедливо відзначав О. Струкевич, «міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у се-

редовищі старшини...»⁵⁴ Створений ним «клан» не лише не допоміг Юрію утриматися при владі, але в особі найвпливовішого його представника, генерального писаря Івана Виговського (до речі, призначеного Б. Хмельницьким «регентом» при сині) усунув його від неї на Корсунській раді (жовтень 1657 р.). Новообраний гетьман і запідозрити не міг, що, зреалізувавши мрію оволодіння булавою, забив перші цвяхи у домовину Української держави, відкривши «ящик Пандори» — жорстокої боротьби старшин за владу, котрі вважали себе щонайменше рівними І. Виговському претендентами на неї.

Його прихід до влади зумовив посилення двох негативних тенденцій у суспільно-політичному житті козацької України. По-перше, ще в період важкої хвороби Богдана Великого (травень-серпень) проходило послаблення прерогатив центральної (насамперед, гетьманської) влади. Розпочалося поновлення демократичного запорозького звичаю виборності старшин (сотників, а згодом й окремих полковників). Намагаючись заручитися підтримкою генеральних старшин і полковників при обранні себе гетьманом, І. Виговський став на шлях розширення повноважень старшинської ради. На Корсунській раді він повідомив старшинам: «При небіжчику Богдані Хмельницькому ради і поради проміж нами ніякої не було; і нині ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму»⁵⁵.

По-друге, відбувалося загострення соціальних суперечностей, що тісно перепліталися з проявами республікансько-демократичних устремлінь «вольниці» запорожців й анархо-охлократичними настроями обездолених мас. Їх складали розорені воєнними діями чи «видавлені» зі звичного способу життя обставинами особи різних верств і груп населення: «покозаченні», козаки, міщани, селяни тощо. На Запорожжі вони «заражалися» духом «вольниці», посилюючи опозиційність запорозької спільноти, старшина якої прагнула повернути Кошу провідну політичну роль у Гетьманщині, втрачену за Б. Хмельницького. Ці претензії дужчали й набували в очах товариства легітимності у зв'язку з прорахунками І. Виговського: нехтуванням традиційних «свобод і вольностей» козацтва, поширенням практики оренд, спробою частково відно-

вити шляхетське землеволодіння на теренах південних лівобережних полків, ігноруванням участі запорожців у виборах гетьмана (пригадаймо, що саме на Січі Богдан Великий отримав булаву)⁵⁶.

З листопада розгортається антигетьманський рух запорожців під проводом кошового гетьмана Якова Барабаша, підтриманий у грудні козаками Полтавського полку, котрих очолив досвідчений і впливовий полковник Мартин Пушкар. Запорожці звернулися через посольство по допомогу до Московської держави, засвідчуючи готовність задовольнитися програмою «козацького автономізму»⁵⁷. Так запорозька старшина, керуючись виключно корпоративними соціально-політичними інтересами запорозької спільноти (Війська Запорозького Низового), пожертвувала державною ідеєю. Вперше вона продемонструвала, за влучним висловом М. Грушевського, готовність підпорядкувати інтереси українського життя «планам московського бюрократизму і централізму»⁵⁸. Російський уряд, всупереч умовам договору 1654 р., визнає Запорожжя політичним суб'єктом, вступає з ним у переговори, перетворюючи їх у фактор тиску на І. Виговського. За образною характеристикою сучасної російської дослідниці Т. Яковлевої, «царський уряд плювати хотів на всі договори і автономії, коли мова йшла про інтереси Москви... Прийом у Москві посольств Пушкаря і Барабаша (себто фактична їх підтримка) став самим відвертим і брутальним втручанням у внутрішні справи України»⁵⁹. Неспроможність І. Виговського політичними заходами врегулювати конфліктну ситуацію привела до розв'язання у березні 1658 р. громадянської війни, що тривала до Чорної ради у червні 1663 р.

Яку позицію і роль займав і відігравав у цих подіях П. Дорошенко? Свідчення джерел (а вони відзначаються фрагментарністю й скупістю) дають підстави висловити міркування, що він залишився осторонь боротьби за владу, що спалахнула після смерті Б. Хмельницького й, підтримуючи внутрішню й зовнішню політику уряду І. Виговського, все ж не входив до кола близьких йому осіб. Так, взявши участь у Корсунській раді, 22 жовтня під час обговорення питання щодо перспектив стосунків з Росією разом з переяславським полковником Павлом Тетерею, М. Пушка-

рем й ірклієвським полковником Філоном Джеджалієм схвалив пропозицію гетьмана залишатися вірними присязі Олексію Михайловичу, проти якої виступили правобережні полковники Іван Богун, Михайло Зеленський й третій невідомого прізвища⁶⁰. Після ради гетьман розпорядився П. Дорошенку й ніжинському полковнику Григорію Гуляницькому перекрити переправи через Дніпро, аби перехоплювати посланців бунтівного Запорозжя до Москви⁶¹.

Взимку 1657–1658 рр. П. Дорошенко переважно знаходився на теренах свого полку. Не виключено, що у спілкуванні з окремими старшинами й козаками зі свого оточення почав висловлювати критичні зауваги стосовно деяких вчинків І. Виговського, що послужило підвалиною поширення чуток про його опозиційність курсу гетьмана. Зокрема, у лютому 1658 р. талановитий польський дипломат, волинський каштелян Станіслав Беневський, з котрим І. Виговський вів переговори щодо можливого порозуміння з Річчю Посполитою і який через агентів збирав інформацію про настрої серед старшини, повідомляв королю, що начебто прилуцький і миргородський (Григорій Лісницький) полковники виступили проти гетьмана, однак, зазнавши невдачі, змушені були рятуватися втечею⁶².

В лютому, по приїзді російського посла боярина Богдана Хитрова, відбулася розширена старшинська рада, в роботі якої П. Дорошенко з невідомої причини (можна припустити, що за наказом гетьмана зі своїм полком прикривав підступи до Переяслава від можливого наступу бунтівних козаків Полтавського полку й запорожців) участі не взяв. Вона підтвердила легітимність влади І. Виговського й засвідчила наміри Росії обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України, яким ані гетьман, ані старшини не вчинили спротиву⁶³. На початку березня у Лубнах відбулася зустріч прилуцького полковника з Б. Хитровим, під час якої П. Дорошенко засвідчив вірність Олексію Михайловичу⁶⁴. Тим часом І. Виговський, намагаючись знайти опертя у боротьбі з опозицією, маневруючи, йде на неприпустимі поступки Москві (його посольства порушили питання про залучення російських чиновників до «приборкання» Запорозжя, складення козацького

реєстру й перепису міщан, млинів й оренд, аби налагодити збирання податків до російської скарбниці, надіслання воєвод до «знатних міст», тощо), й водночас шукає порозуміння з Варшавою на основі ідеї федералізму — повернення Гетьманщини до складу Речі Посполитої як її третього суб'єкта та укладає угоду з Кримом, що передбачала надання гетьману допомоги у боротьбі з бунтівниками⁶⁵.

Впродовж квітня-травня у вихор руйнівної громадянської війни втягнулися десятки тисяч осіб. Особливу активність проявляли знедолені прошарки населення й люмпенізовані маси, озлоблені збагаченням старшини й частини козаків та своїми злиднями, котрі вдалися до грабежів і розправ. М. Пушкар, Я. Барабаш й інші опозиційно налаштовані до І. Виговського старшини, намагаючись усунути його від влади, використовували розбурхану стихію руху у своїх цілях. Якщо вірити С. Величку, власне полтавський полковник першим «зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця»⁶⁶.

Зрозуміло, П. Дорошенко — представник спадкоємного старшинського роду, вихований і сформований в атмосфері соціально-моральних ціннісних установок заможного реєстрового козацтва, не міг не займати ворожої позиції щодо повстанців. З другого боку, як промовляє його наступна поведінка, він належав до того кола старшин, котре виступало за пошук політичного компромісу з керівниками опозиції й врегулювання конфлікту мирними засобами, а також проти залучення татар для придушення виступу. Тому, вочевидь, не поспішав прибувати до обозу І. Виговського, який у кінці травня з'явився в околицях Полтави й розпочав сутички з повстанцями. Звертає увагу на себе той факт, що, підійшовши з Г. Гуляницьким під бунтівні Лубни й оволодівши ними («ці полки пройшли сильно через місто»), вони зберегли життя міщанам («міщан не сікли») ⁶⁷. Інакше діяв гетьман. Розгромивши в ніч з 10 на 11 червня повстанців (полягло бл. 15 тис. осіб),

він вчинив жорстокий погром Полтаві, дозволив татарам грабувати поселення й брати ясир на теренах Полтавського, Миргородського й Лубенського полків, розіслав по них каральні загони й стратив групу опозиційно налаштованих сотників і полковників⁶⁸. Цей терор, по-перше, за визнанням овруцького полковника, «у людях вчинив страх великий»⁶⁹, а по-друге, породив ненависть у значної частини населення (переважно лівобережного) до влади І. Виговського.

Тим часом ускладнюються відносини з Росією, оскільки на початку липня 15-тисячний корпус окольничого, князя Григорія Ромодановського вступив у межі Гетьманщини, аби розв'язати конфлікт в інтересах Росії. До нього приєдналися з вояками Я. Барабаш й інші старшини розгромленої, але не зламаної опозиції, котрі, за підтримки росіян, почали спустошувати поселення, що залишалися вірними гетьману, й нападати на урядові підрозділи. Десь у другій декаді липня барабашівці (так називали козаків Я. Барабаша) пограбували П. Дорошенка⁷⁰, після чого той негайно подався до Чигирин. Трохи пізніше Г. Ромодановський, з'явившись до Прилук, грубо втрутився у політичне життя козацької України: видав розпорядження про зміщення з посади П. Дорошенка й призначення прилуцьким полковником вірного Москві Якова Воронченка⁷¹. Не виключаємо, що П. Дорошенко взяв участь у роботі старшинської ради (кінець липня), яка ухвалила не допустити запровадження у Гетьманщині воєводського управління, послати до Криму по допомогу й змусити Г. Ромодановського видати Я. Барабаша та відступити з українських теренів⁷².

Отримавши царське розпорядження залишити Україну, Г. Ромодановський розпочав у другій декаді серпня виведення війська, а гетьман 21 серпня переправився через Дніпро й попрямував у напрямку Гадяча. Разом з ним перебував і П. Дорошенко, до якого по дорозі приєдналися козаки його полку. Зупинившись у Липовій Долині, гетьман 11 вересня прийняв російського посла Василя Кикіна у присутності старшин, серед яких знаходився й П. Дорошенко. І. Виговський піддав різкій критиці дії Г. Ромодановського й київського воєводи Василя Шереметєва, котрі підтримували бунтівників, ламали «наші права», церкви палили, христия-

ян убивали тощо, внаслідок чого їм «будемо мстити й управлятися станемо, поки нас усіх стане; вони за права свої і за королів польських стояли і билися»⁷³. 16 вересня до посла прибули київський підкоморій Юрій Немирич (один з найближчих дорадників гетьмана), П. Дорошенко та переяславський полковник Степан Чючар, котрі підтвердили, що Військо Запорозьке разом з татарами вирушило проти Г. Ромодановського та «інших злочинців, помщаючись за їх невиносимі кривди», й повідомили, що його відпустять, аби доповів цареві про завдані кривди Війську Запорозькому. Наступного дня В. Кикін виїхав до Москви⁷⁴.

Майже одночасно з російським послом до гетьмана з'явилося польське посольство, очолюване С. Беневським, з метою укладення польсько-української угоди. Переговори відзначалися складністю, бо не менше половини козаків і старшин не мали симпатій до Речі Посполитої. Більшість із тих, хто погоджувався визнати владу короля, вимагала утворення у межах Речі Посполитої «абсолютно» окремішнього Руського князівства у складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств, Пінського й Мстиславського повітів Великого князівства Литовського; скасування унії; повернення православної Церкві відібраних храмів, майна та ін. Польське посольство погоджувалося лише на князівство у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Точилися гострі дискусії, в яких брав участь й П. Дорошенко (правда, через мовчанку джерел, не маємо можливості конкретизувати його позицію). Гетьман і його дорадники вагалися. Як на наш погляд, власне енергійний тиск на І. Виговського з боку союзника Карач-бея (діяв за домовленістю з С. Беневським) став вирішальним у прийнятті ним рішення погодитися на укладення угоди з королем. 16 вересня Генеральна військова рада після бурхливого обговорення даного питання ухвалила позитивне рішення⁷⁵.

Що ж передбачала угода, на умовах якої 17 вересня присягнули генеральні старшини й полковники (дали «субмісію»), поставивши свої підписи (і серед них П. Дорошенко)? Відповідно її статей, утворене Руське князівство (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств) поверталось на правах формального

суб'єкта до «єдиної і неподільної Речі Посполитої», але не як державна одиниця, а в абстрактній формі «руського народу» рівноправного з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий водночас виступав в амплу київського воєводи й першого сенатора. Його влада проголошувалася пожиттєвою, а після смерті українські стани мали обрати 4-х претендентів, з-поміж яких король призначав котрогось із них на посаду гетьмана. Передбачалося поновлення існуючих до 1648 р. органів влади, суду й судочинства, адміністративно-територіального устрою. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими країнами, його збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин скасовувалися всі завоювання революції: до маєтків поверталася шляхта, а селяни й міщани знову ставали її підданими, поновлювалися старі податки й повинності. Лише реєстрові козаки зберігали традиційні права та вольності й по 100 осіб з кожного полку могли одержати шляхетство. Передбачалося свобода православного й католицького віросповідання (уніатське підлягало скасуванню), гарантія прав православної Церкви на теренах етнічної України, відкриття двох академій, середніх шкіл і друкарень⁷⁶.

Аналіз змісту угоди не дозволяє вважати її вершиною тогочасної української суспільно-політичної думки, як це стверджують окремі історики, літератори й публіцисти. Він зафіксував відхід політичної еліти від головніших принципів державної ідеї 1649 р. — незалежності й соборності. Навіть у порівнянні з договором 1654 р. з Росією Гадяцька угода становила собою очевидний крок назад, бо торувала шлях до автономізму, а в принципі прогресивна ідея створення Руського князівства була покалічена й обкраяна різними обмеженнями.

Укладення угоди ще не означало остаточного розриву відносин з Росією. Поділяємо думку Т. Яковлевої, що коли б остання впродовж місяця пішла назустріч вимогам І. Виговського й старшини, видала керівників опозиційного руху й засвідчила прихильність до гетьмана, то могли б поновитися «попередні стосунки». Але Москва «спалила мости»⁷⁷ й торувала шлях до війни. Гетьман з частиною війська (в складі якого зі своїм полком знахо-

дився й П. Дорошенко) продовжив похід до російського порубіжного міста Кам'яного й після невдалої спроби оволодіти ним подався до іншого міста — Олешні, де також зазнав невдачі. Після цього повернувся в Україну й у другій декаді жовтня розпустив військо⁷⁸.

Проте unikнути війни, в якій довелося взяти участь й П. Дорошенку, не вдалося. В кінці жовтня 20-тисячне військо Г. Ромодановського вторглося в Україну, аби взяти під контроль Лівобережжя й домогтися заміни гетьмана на налаштованого проросійськи старшину⁷⁹. Його поява, як справедливо зауважував М. Костомаров, стала сигналом для різкого посилення активності опозиції, керівники якої зі своїми підрозділами приєднувалися до росіян⁸⁰. Передбачаючи подібний розвиток подій, І. Виговський наказав було П. Дорошенку й наказному гетьману Г. Гуляницькому прикрити північно-східні кордони Гетьманщини з боку Сєвська, Рильська і Путивля. Оскільки росіяни наступали південніше, прямуючи через Миргород на Переяслав, то Г. Гуляницький одержав від І. Виговського наказ атакувати противника. Разом з полками П. Дорошенка і чернігівського полковника Оникія Силича він нав'язав Г. Ромодановському бій під Пирятинем, який не виявив переможця, й козаки відійшли до м. Варви Прилуцького полку, а князь зупинився у Пирятині⁸¹. 18 листопада російське військо вирушило до Варви й заблокувало у місті українські полки. На допомогу обложеним прибув із військом гетьман Іван Скоробагатенко. Після тривалих боїв він пішов на переговори з Г. Ромодановським, що завершилися укладенням угоди наступного змісту: старшини присягають на вірність Олексію Михайловичу, а князь знімає облогу. 10 грудня Г. Гуляницький, П. Дорошенко й інші старшини присягнули на вірність царю й здали місто росіянам⁸².

Проте у наступні місяці П. Дорошенко знову бере участь у воєнних діях у складі з'єднання Г. Гуляницького. В кінці січня 1659 р. воно зайняло м. Смілу й вирушило до Ромнів, де розпочало бої з наказним гетьманом (призначеним Г. Ромодановським) Іваном Безпалим, котрий очолював сили гетьманської опозиції⁸³. Пізніше І. Виговський направив П. Дорошенка до м. Срібного, аби разом з полками Г. Гуляницького у Конотопі й І. Скоробагатенком

(мав діяти між Зіньковим і Лохвицею) заблокувати сили противника у Лохвиці й скувати у прикордонних районах дії російської армії князя Олексія Трубецького⁸⁴. В квітні останній вторгся у Гетьманщину, прямуючи до Конотопа, куди мали підійти й інші російські підрозділи. По дорозі князь Федір Куракін послав 23 квітня князя Симеона Пожарського захопити Срібне. Поява росіян виявилася для залоги П. Дорошенка несподіванкою, тому вчинити належного спротиву козаки не змогли й безладно відступили. За даними С. Величка, сам прилуцький полковник, «як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди»⁸⁵.

П. Дорошенко після погрому, ймовірно все, відразу ж із залишками полку подався до табору І. Виговського, котрий у травні залишив Правобережжя й повільно просувався у напрямі Конотопа, взятого 70-тисячним військом О. Трубецького в облогу. 4 липня на Крупицполі полки гетьмана об'єдналися з ордою хана Мегмед-Гірея. 8 липня прилуцький полковник взяв участь у знаменитій Конотопській битві, в якій росіяни зазнали нищівної поразки. Наступного дня татари стратили кілька тисяч полонених. І. Виговський і хан підійшли до Конотопа й зняли облогу. 12 липня О. Трубецької розпочав поспішний відступ до Путивля⁸⁶.

Блискуча перемога створила найсприятливіші умови для успішного завершення війни з Росією й припинення братовбивчої боротьби у державі. 11 липня група генеральних старшин і полковників (і серед них П. Дорошенко) звернулася з листом до І. Безпалого, переконуючи відмовитися від підтримки росіян і перейти на їхню сторону, аби спільно «вольності наші боронити»⁸⁷. Через кілька днів гетьман вирушив до Гадяча і взяв його в облогу. Тут же перебував зі своїм полком й П. Дорошенко. Урядові підрозділи зайняли Ромни, Костянтинів, Лохвицю й інші міста; татари вторглися у прикордонні російські землі. Однак десь у третій декаді липня гетьман і старшини, вочевидь, одержали вичерпні відомості, що під час ратифікації Гадяцької угоди (22 травня) сейм не лише не врахував направлені у березні «Нові пункти» (передбачали включення до складу Великого князівства Руського Волинського, Подільського й Руського воеводств, встановлення спадкового

гетьманату тощо), але істотно обмежив уже узгоджені умови: скоротив чисельність реєстрових козаків до 30 тис. осіб., залишив унію, вилучив положення про карбування монети, створення власного сейму тощо⁸⁸.

Обмануті й ображені у своїх надіях старшини не сприйняли ратифікованого варіанту угоди й почали шукати порозуміння з переможеними росіянами, свідченням чого слугує їх лист від 28 липня до царя (звертає увагу на себе відсутність під ним підпису Петра)⁸⁹. За таких обставин різко падає й так невисокий авторитет гетьмана, в якому вбачали автора невігідного договору з Польщею й котрого недолюбливали за деспотизм і масові репресії. Побоюючись за життя, 12 серпня І. Виговський зняв облогу Гадяча, розпустив військо й подався до Чигирин⁹⁰.

П. Дорошенко, отримавши відомості, що частина запорожців і правобережних козаків почала групуватися навколо Ю. Хмельницького як претендента на булаву, вирішив перейти на їхню сторону. Залишивши у Прилуках наказним полковником брата Степана⁹¹, подався до Юрія й став, поряд з обозним Тимофієм Носачем і паволоцьким полковником Іваном Богуном, одним із його дорадників. До них приєднується чимало козаків і старшин, й незабаром у їхньому таборі під Германівкою налічувалося близько 10 тис. осіб. Спроба гетьмана 21 вересня порозумітися з ними завершилася провалом, й він змушений був рятуватися втечею до Котельні під захист підрозділів обозного коронного Анджея Потоцького. Вступивши у переговори з опозиційною старшиною, І. Виговський погодився віддати булаву й клейноди. Зібрана десь у кінці вересня Генеральна (чорна) рада (неподалік від Фастова) обрала Ю. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Від його імені П. Дорошенко разом з Т. Носачем й Г. Гуляницьким привезли экс-гетьману гарантії безпечного переїзду з Чигирин до Котельні його дружини та жовнірів польської залоги⁹².

У цей час окреслилася тенденція зростання ролі Петра у політичному житті Гетьманщини. Безперечно, він взяв участь у розробці на старшинській раді в Жердевій долині (південніше Терехтемирова) умов проекту нового договору з Росією — Жердівських статей, які зводили протекцію царя до чистої формальності.

Зокрема, вони передбачали повернення до складу козацької України північної Чернігівщини, заборону перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана й зміцнення прерогатив його влади, самостійність проведення зовнішньої політики, підтвердження усіх існуючих прав і свобод станів суспільства, принесення царем і боярами присяги на дотримання умов договору тощо⁹³. Гетьман доручає П. Дорошенку очолити делегацію старшин, направлену до О. Трубецького, котрий, опираючись на підтримку проросійськи налаштованих старшин, духовенства, козацтва й міщан, взяв під контроль майже все Лівобережжя й 7 жовтня увійшов до Переяслава, щоб розпочати переговори. Після зустрічі з князем 11 жовтня, 14 жовтня Петро разом з черкаським полковником Андрієм Одинцем та канівським полковником Іваном Лизогубом привіз князю статті нового договору, але той відмовився їх прийняти.

В подальших переговорах з Ю. Хмельницьким О. Трубецькою, скориставшись недосвідченістю гетьмана й слабкістю його позицій (позбавлений підтримки з боку більшості творців Жердівського проекту, бо 7 правобережних полковників і 3 генеральних старшини відмовилися приїхати з ним до Переяслава), брутально нав'язав йому й Генеральній раді (27 жовтня) умови договору, що склалися зі сфальшованих статей угоди 1654 р. та «Нових статей». Він різко обмежував суверенітет Гетьманщини, перетворюючи її в автономне державне утворення у складі Московської держави, а також передбачав підпорядкування київської митрополії московському патріархату⁹⁴. Тому не випадково викликав гостре невдоволення серед більшості старшин, котрі на раді у Чигирині ухвалили направити посольство до царя домагатися скасування Переяславського договору й затвердження Жердівських статей. До його складу потрапив і Петро (уже в ранзі чигиринського полковника), котрий зміг переконатися під час переговорів у Москві у січні 1660 р. у байдужості російських сановників до інтересів Війська Запорозького. Переговори завершилися для українців повним провалом. Російський уряд підтвердив чинність Переяславського договору⁹⁵.

Повернувшись, П. Дорошенко, як і інші старшини, котрі вболівали за Гетьманщину, не міг не турбуватися за її майбутнє, оскільки зміна гетьмана не привела до поліпшення ситуації, хоча Ю. Хмельницький намагався запобігти реальній загрозі її розколу. В листі від 5 лютого 1660 р. до С. Беньковського він підкреслював: «...ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а тамтешня сторона — без нас»⁹⁶. Проте водорозділ між обома частинами, що з'явився внаслідок прорахунків І. Виговського, громадянської війни та підступної політики Москви, не лише не зникав, а зберігав приховану, але від цього не менш небезпечну тенденцію до поглиблення розколу. Основна причина полягала у відсутності консолідації еліти, у свідомості якої (особливо запорозької та лівобережної) лише утверджувалася державницька ідея, а відтак ще не встигла стати стрижнем формування їхніх політичних поглядів. Остання, як слушно зауважив відомий історик З. Когут, «була настільки переплетена з корпоративними правами та персональними політичними й економічними амбіціями, що часом вона відступала на задній план або й узагалі зникала»⁹⁷.

За таких обставин станові вигоди козацької спільноти — Війська Запорозького — чи власні політичні плани старшин часто брали верх над національними інтересами. Окрім цього, трагізм ситуації в середовищі еліти полягав у тому, що, прямуючи до мети, різні її угруповання прагнули опертися на допомогу зовні, яку, виходячи з власних геополітичних зацікавлень, охоче надавали уряди Речі Посполитої, Росії та Криму. Так і в даній ситуації: значна (якщо не більша) частина лівобережної і запорозької старшини, орієнтуючись на Росію, в якій вбачала гаранта збереження козацьких прав і свобод та громадянського спокою, сповна задовольнялась умовами Переяславського договору, а переважна більшість правобережної і генеральної старшини вважала їх несприйнятними й, не приховуючи глибокого обурення непоступливістю Москви, почала схилитися до думки про доцільність пошуку порозуміння з Річчю Посполитою, аби домогтися їх скасування. Причому, чимало з них (в т. ч. й П. Дорошенко) сприймали це не як мету політичних зусиль, а засіб протистояння натиску Московії. Адже, як зазначав восени 1659 р. А. Потоцький у листі до короля,

старшина (в даному разі йшлося про оточення Ю. Хмельницького) хотіла «не бути ні під в. кор. м., а ні під царем: вони сподіваються цього досягти, обманюючи й лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»⁹⁸.

Наступною серйозною небезпекою для козацької України вимальовувалася широкомасштабна війна з коаліцією Речі Посполитої й Криму. Успішне відбиття у березні 1660 р. вторгнення польського війська не усунуло її. Уклавши у травні мирний договір з Швецією, польський уряд розпочав активну підготовку до наступу в Україні й Литовському князівстві⁹⁹. Налаштовувалася на боротьбу й Росія. Призначений головнокомандуючим російсько-українських військ київський воєвода Василь Шереметев на раді 17 липня у м. Василькові нав'язав гетьману й старшині (серед неї знаходився й П. Дорошенко) ризикований план кампанії: росіяни разом із лівобережними полками (під проводом наказного гетьмана Тимофія Цицюри) вирушали проти польської армії, а Ю. Хмельницький з правобережними полками одержав завдання рухатися іншим шляхом, ймовірно, аби не допустити об'єднання татар з основними силами противника¹⁰⁰.

Затримка виступу й нескоординованість дій армій відразу ж поставили на межу провалу долю кампанії. 6 вересня поляки й татари зустрілися під Старокостянтиновим. У кінці вересня вони заблокували В. Шереметева під Чудновим. П. Дорошенко знаходився при Ю. Хмельницькому й не міг не знати, що від короля, великого і польного гетьманів надійшли листи, в яких обіцялися Війську Запорозькому «амністія», «батьківська ласка» й гарантії недоторканості давніх привілеїв, життя й майна, і які, вочевидь, обговорювалися на старшинській раді. Й хоча остання відхилила пропозицію польської сторони розпочати переговори¹⁰¹, все ж значна частина генеральних старшин і полковників (обозний Т. Носач, генеральний суддя П. Тетеря, Г. Лісницький й інші) прагнула уникнути воєнних дій. Тому, перебуваючи під їхнім впливом, Ю. Хмельницький, маючи 20 тис. вояків, не поспішав на допомогу В. Шереметеву й на початку жовтня зупинився під Слободищами.

Побоюючись раптового удару українців, польний гетьман Є. Любомирський 7 жовтня сам напав на них. Жорстока битва, в якій П. Дорошенко проявив себе з щонайкращого боку, переможця не виявила. Якщо вірити сучаснику подій, польському історичу В. Коховському, саме П. Дорошенку наступного дня довелося провести переговори з польним гетьманом, під час яких він застеріг: якщо «вперто будете наступати, то маємо шаблі при боці і самопали, а з відчаю відвага прибуде»¹⁰². Є. Любомирський, помітивши схильність старшини до замирення, вирішив припинити воєнні дії проти українського війська, тим паче, що надійшли три-вожні відомості про спроби В. Шереметєва вийти з оточення й повернутися під Чуднів. Невдача росіян 14 жовтня прорватися до П'яток, аби з'єднатися з гетьманом, стала вирішальною обставиною, що остаточно схилила Ю. Хмельницького і старшину до пошуку порозуміння з поляками. Наступного дня на переговори з ними під Чуднів виїхало посольство, в складі якого знаходився і П. Дорошенко. У дискусіях, що тривали до 17 жовтня, воно обстоювало положення Гадяцького договору, проте врешті-решт мусило поступитися тими його умовами, що торкалися утворення Руського князівства (українські комісари погодилися передати їх на розгляд короля). 17 жовтня укладається Чуднівський договір, що поновлював чинність Гадяцького договору, за винятком згаданих статей, а також передбачав розрив відносин з Московською державою, надання полякам на допомогу 2-х полків для звільнення українських міст від російських залог, заборону козакам нападати на кримські міста й ін. 2 листопада російське військо капітулювало¹⁰³.

Проте і новоукладений договір не приніс очікуваного миру і взаєморозуміння. Значна частина старшин, козаків і духовенства Лівобережжя відмовилася визнавати його чинність. Мабуть, слід погодитися з думкою В. Горобця, що вони у своїй масі, отримавши козацький титул у 1648 р., у значно більшій мірі, ніж їхні соратники у Правобережжі (колисці та ядрі становлення козацького стану), боялися із поновленням польсько-шляхетських порядків втратити соціально-економічні завоювання революції¹⁰⁴. А відтак, за підтримки Росії, формується опозиція владі Ю. Хмельницького, яку очолили його дядьки — наказний гетьман, переяславський

полковник Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Витворений Богданом Великим клан остаточно перетворився у домовину його задумів.

Ю. Хмельницький після переобрання його гетьманом на Корсунській раді (21 листопада) негайно відправив П. Дорошенка (як наказного гетьмана) на чолі 5 тис. козаків у Лівобережжя, аби не допустити нового спалаху громадянської війни. Той діяв рішуче й оволодів стратегічно важливим пунктом — м. Зіньковим, під стінами якого незабаром спалахнув бій з російськими підрозділами воєводи Петра Скуратова, в якому останній зазнав невдачі. Щоб уникнути розгортання конфлікту, Г. Ромодановський відкликав за межі України П. Скуратова й звернувся з листом до П. Дорошенка, пропонуючи перемир'я: росіяни не нападуть на українські міста, а українці нехай утримуються від нападів на російські¹⁰⁵. Діждавшись підходу татар, наказний гетьман подався до порубіжних міст й дійшов аж до Гадяча, що дозволило взяти під контроль значну частину прикордонного регіону. Водночас він звернувся з універсалами до жителів Гадяча, Камінного й Веприка, переконуючи їх визнати владу короля й гетьмана. При цьому суворо заборонив татарам грабувати поселення й брати ясир. Невдоволені мурзи у кінці січня 1661 р. залишили його й подалися до Криму¹⁰⁶.

Оскільки внаслідок безчинств розташованих на зимовий постій польських жовнірів й зростання невдоволення з боку правобережного козацтва становище гетьмана помітно ускладнилося, то на початку лютого він відкликає вірного йому Петра поближче до себе — на Чигиринщину. Тут наказний гетьман зайнявся зміцненням залог у лівобережних містах полку¹⁰⁷. В першій половині травня взяв участь у роботі Корсунської старшинської ради, що розробила інструкцію послам на сейм, якою вимагалось припинення утисків православної вірі й урівняння у правах священників із ксьондзами, повернення православної Церкві храмів і майна, залишення «при всілякій свободі й вольності» «всього руського народу», збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб тощо¹⁰⁸. Сейм ухвалив Чуднівський договір, проте відхилив клопотання про збільшення реєстру, надання права козакам обирати короля й

інші пункти; питання ліквідації унії й повернення православної Церкві храмів і володінь обходилися мовчанкою. Він же, на прохання Ю. Хмельницького, надав шляхетство (нобілітував) П. Дорошенку¹⁰⁹.

Припускаємо, що невдовзі після ради відносини Петра з гетьманом помітно погіршилися. Це могло трапитися внаслідок незгоди чигиринського полковника з гетьманським курсом об'єднання козацької України мілітарними засобами за допомогою Польщі й Криму. Складається враження, що П. Дорошенко виступав прихильником розв'язання даної проблеми за допомогою переговорів з керівниками опозиції. Тому десь у липні він усувається від виконання обов'язків наказного гетьмана у Лівобережжі та з посади чигиринського полковника (останнім стає талановитий воєначальник Іван Богун)¹¹⁰. Правда, не виключаємо, що П. Дорошенко в складі гетьманського війська брав участь у невдалій жовтнево-листопадовій облозі Переяслава та поході до Ніжина, який також завершився провалом¹¹¹. У наступному році йому знову довелося кілька разів у складі військ переправлятися у Лівобережжя й брати участь у боях, які не принесли гетьману успіху в утвердженні своєї влади. Тим більше, що тут спалахнула боротьба за владу між Я. Сомком, В. Золотаренком та кошовим гетьманом І. Брюховецьким.

Виваженість П. Дорошенка сприяла зміцненню його авторитету серед старшини й козацтва. І коли в кінці 1662 р. стало зрозуміло, що Ю. Хмельницький покладе булаву, він з'являється серед претендентів на неї (ними також були королівський резидент, полоцький стольник П. Тетеря, Г. Гуляницький, уманський полковник Михайло Ханенко)¹¹². Не виключено, що полоцький сотник переконав Дорошенка зняти свою кандидатуру, тому на раді 11–13 січня 1663 р. основна боротьба спалахнула між П. Тетерею і Г. Гуляницьким і завершилася повною перемогою першого¹¹³ — вправного політика, здібного дипломата й неперевершеного інтригана. Й відразу ж Петро призначається наказним гетьманом, котрий у кінці лютого-березні на чолі 4–5 тис. козаків і 3–6 тис. татар захопив Омельник, Поток, Переволочну й закріпився у Кременчуку¹¹⁴. Невдовзі він одержує високу посаду генерального

осавула Війська Запорозького¹¹⁵. Йому довелося у червні придушувати масове повстання населення Павлолічі та його околиць, очолюване экс-полковником, священиком Іваном Поповичем, котрий підтримував зв'язок з Я. Сомком. І. Попович зазнав поразки, був схоплений і після тортур, за наказом гетьмана, страчений¹¹⁶. В липні-серпні П. Дорошенко утримував під контролем важливий плацдарм у районі Кременчука¹¹⁷.

Тим часом довготривала кровопролитна громадянська війна завершується ухвалою (за сприяння Москви) Ніжинської чорної ради (27–28 червня) про обрання гетьманом І. Брюховецького, що засвідчила перемогу у Лівобережжі запорожців, незаможного козацтва й поспільства. За спостереженням В. Горобця, намагання Я. Сомка, В. Золотаренка й інших старшин «конституювати на Лівобережжі шляхетський за своїм змістом Гетьманат, провівши соціальну стратифікацію суспільства, вичленивши в привілейовану службову верству реєстрове козацтво та обклавши податками “тягле” населення, а також узаконивши васалітетні стосунки з царем та гарантувавши невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького», наштовхнувшись на спротив рядового козацтва, поспільства, декласованих елементів й російської влади, зазнали невдачі¹¹⁸. Громадянська війна зіграла вирішальну роль у процесі перетворення козацької України у конфедерацію Правобережної і Лівобережної Гетьманщин та Запорожжя. І, що кидається у вічі: старшини, козаки й поспільство усіх трьох державних утворень постійно підкреслювали свою відданість справі єдності держави й докладали максимуму зусиль до її реалізації, що, проте, оберталось новою руїною для неї.

П. Тетеря, враховуючи складність ситуації (розкол, загострення соціальних суперечностей, наростання опозиції серед старшини Правобережжя та посилення втручання Криму у внутрішньополітичне життя), вирішив домогтися возз'єднання козацької України шляхом підтримки плану Яна Казимира організувати похід польського війська у Лівобережжя, який розпочався у серпні. Маємо вкрай скупі дані про участь Петра у цій кампанії. Вірогідніше всього, він разом з іншими старшинами ухвалював план воєнних дій на військовій раді 21–23 жовтня, зібраній королем у

Білій Церкві. Є підстави для припущення, що саме йому було доручено організувати безпечну переправу основних сил поляків і татар через Дніпро у районі Ржищева. І з цим завданням він успішно впорався¹¹⁹. Після чого П. Тетеря, вочевидь, віддавав розпорядження П. Дорошенку залишитися його уповноваженим при ставці короля, а відтак не знаходимо відомостей джерел про керівництво ним українськими підрозділами у воєнних діях. Зі своїми обов'язками П. Дорошенко справлявся добре, і 22 січня Ян Казимир в обозі під Сосницею надав йому у володіння містечко Гуляйполе й видав наказ міській владі Прилук повернути генеральному осавулу все раніше відібране у нього майно¹²⁰. Зазнавши ряду невдач, у березні 1664 р. король припинив кампанію, направивши у Правобережжя 20-тисячне військо під проводом Стефана Чарнецького, оскільки там спалахнуло повстання.

Тим часом полонофільська політика гетьмана, що проявлялася у кволому (навіть у порівнянні з Ю. Хмельницьким) відстоюванні політичної автономії, допуск до маєтків шляхти й державців, що призвело до масових конфліктів з козаками і поспільством, породили опозицію щодо нього з боку старшини, очолюваної І. Виговським. Вони готували переворот з метою усунення П. Тетері й передачі влади І. Виговському. Передбачалось порвати з Річчю Посполитою, прийняти протекцію Криму й возз'єднати козацьку Україну у формі Руського князівства¹²¹. Їх дії зумовили вибух повстання, яке, попри загибель його промоторів (І. Виговського, І. Богуна) й арешт Ю. Хмельницького (також перебував серед змовників), весною 1664 р. охопило все Правобережжя.

Чи мав П. Дорошенко зв'язок з цією групою старшин? Є свідчення сучасника подій М. Ємьоловського, начебто І. Виговський залучив його до грона змовників, й він став «інструментом зради Виговського, очоливши пізніше повстання у Ставищах»¹²². Його сприйняв як достовірне Я. Перденя, тому зарахував генерального осавулу до опозиційно налаштованого угруповання старшини¹²³. Проте аналіз виявленого комплексу джерел про дії змовників та перебіг повстання 1664 р. не лише не підтверджує інформації М. Ємьоловського, а навпаки, спростовує її. П. Дорошенко належав до кола старшин, котрі залишалися вірними гетьману.

І разом з ним брав участь спільно з польськими підрозділами у придушенні повстання населення Правобережжя 1664 — першої половини 1665 р. Його підпис стоїть (поряд з іншими старшинами) під зізнанням, зробленим 3 серпня 1664 р. одним з організаторів повстання полковником Дмитром Сулимкою у козацькому таборі під Ставищами, а також під інструкцією від 30 листопада послан на Варшавський сейм, ухваленою, вочевидь, старшинською радою в обозі під Лисянкою¹²⁴. Взимку 1665 р. П. Дорошенко вів боротьбу з підрозділами І. Брюховецького, що намагалися оволодіти Кременчуком. Вочевидь, у кінці лютого — на початку березня він розгромив полтавський і миргородський полки. За його визнанням, «в полі немало трупа поклали і живцем набрали». У листі до плоскіровського старости Марціна Замойського генеральний осавул домагався припинення зловживань жовнірів, розташованих у Чигиринщині, бо «дуже нам великий тягар як від [поставок] провіанту до замку, так і від постоїв жовнірів, а ми з коней ніколи не злазимо і жодного не маємо вільного козака і зазнаємо великої біди від панів ротмістрів, котрі ніколи не прохають у нас правосуддя, але з кого хочуть, то самі, як хочуть, роблять»¹²⁵.

Весною 1665 р. у Правобережжі, внаслідок масового повстання населення й відступу польських військ (у Польщі визривала громадянська війна), влада П. Тетері стає номінальною. Сформувався кілька угруповань старшини, що повели боротьбу за владу. П. Дорошенко, укріпившись у Чигирині, явної участі у ній не брав, хоча, безсумнівно, контролював Чигиринщину¹²⁶. Джерела не засвідчують також його участі у боротьбі з повстанцями. Складається враження, що розчарувавшись у політиці П. Тетері, він намагався збагнути для себе смисл подій, що відбувалися, і вияснити своє місце у них.

Втративши опору й побоюючись за власне життя, у другій половині червня П. Тетеря, прихопивши з собою клейноди й рештки державного архіву, подався до Польщі¹²⁷. Відкрився шлях до булави, якою не можна було оволодіти без підтримки татарських мурз. Адже, внаслідок невдалих спроб І. Брюховецького утвердитися у Правобережжі й відходу звідти польських підрозділів, саме кримський чинник, про небезпеку зростання якого экс-гетьман не-

одноразово застерігав Варшаву¹²⁸, впливу на перебіг в регіоні політичного життя стає визначальним. Першим вирішив опертися на нього у боротьбі за владу енергійний і сміливий медведівський сотник Степан Опара, в якому П. Тетеря вбачав одного з можливих спадкоємців своєї влади¹²⁹. 21 червня за допомогою татар він оволодів Уманню. Розгорнувши бурхливу діяльність, спрямовану на об'єднання Правобережної Гетьманщини, сотник знайшов підтримку з боку частини старшин і козацтва, які на початку липня на раді обрали його гетьманом. Допускаємо, що П. Дорошенко підтримав дії С. Опари, за що й одержав найвищу після гетьмана посаду — обозного Війська Запорозького¹³⁰.

Виношуючи потаємні наміри домогтися возз'єднання козацької України та її незалежнення від Речі Посполитої й Росії, С. Опара зробив ставку на прийняття протекції султана, засвідчуючи водночас вірність королю й хану. Проте виявився невмілим політиком: не маючи достатніх сил, дозволив собі проявити самостійність у діях, пішовши на загострення відносин з польською стороною й татарськими мурзами (є дані про страту ним мурзи і 50 татар, котрі проявили непослух¹³¹). Цим вирішив скористатися П. Дорошенко, аби усунути його від влади. Не виключаємо, що він діяв не один, а опирався на настрої більшості старшин, невдоволення самовладністю нового гетьмана, непослідовністю політичного курсу, прорахунками. Очевидно, мають рацію припущення Т. Чухліба й Т. Яковлевої, що генеральний обозний зміг заручитися підтримкою провідників орди, яка прибула на допомогу С. Опари¹³². Вирішальними стали події 28 серпня під Богуславом, де знаходилися український і кримський обози. Запросивши на військову раду С. Опару, Каммамбет-мурза та Бегадур-ага арештували його (згодом був відправлений як в'язень до короля). Водночас запропонували старшині обрати замість нього гетьманом П. Дорошенка. Дана пропозиція приймається, й козацька рада ухвалила відповідне рішення¹³³.

М. Крикун віднайшов унікальне джерело — присягу Війська Запорозького, принесену новообраному гетьману. У ній засвідчувалася згода старшин і козаків прийняти П. Дорошенка «за гетьмана нашого» і «в послушенстві його залишатися». Воднораз вони

присягали на вірність королю (перебувати у «послушенстві і підданстві») й «мешкати у згоді й приязні» з ханом. Звертає увагу на себе кадровий склад генеральних старшин і полковників, котрі підтримали вибір Петра. Серед них знаходимо ще сподвижників Богдана Великого: генерального суддю Михайла Суличича, чигиринського полковника Прокопа Бережецького, київського — Павла Яненка-Хмельницького, екс-чигиринського полковника Федора Коробку. Впливовими були постаті генерального судді Германа Гапоновича та корсунського полковника Гната Уляновського. Порівняно недавно обійняли посади черкаського полковника Андрій Воронко, білоцерківського — Харко Тарасенко (Тараненко), павлоцького — Ярош Гриценко, торговицького — Стефан Щербан (Щербина), кальницького — Василь Лобойко. Окрім городових полковників присягнули також три серденяцькі полковники: Стефан, Кирило Крижка, Лашко; три піхотних запорозьких полковники: Филип Іванович, Чорновіл (Іван Чорнобіль?), Семен Корсунець та піхотний полковник Андрій Мельник¹³⁴. Як показали наступні події, більшість з них стала надійними соратниками нового гетьмана у боротьбі за возз'єднання козацької України та її суверенітет.

З'ясовуючи обставини переходу булави до рук П. Дорошенка, слід наголосити, що визначальну роль серед них зіграла позиція кримських мурз; не виключаємо також, що останні могли діяти у порозумінні з комендантом польської білоцерківської залоги генералом Яном Стахурським. Проте не має істотних доказів на користь думки про насильне нав'язання мурзами козацтву влади призначеного саме ними гетьманом П. Дорошенка. 25 вересня Я. Стахурський у реляції до Варшави стверджував, що «наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає»¹³⁵. Отже, йдеться про те, що мурзи лише запропонували Війську Запорозькому його кандидатуру, яка, до речі, була прийнята «дуже охоче». В січні наступного року вже сам гетьман у листі до короля підкреслював: «...мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь»¹³⁶.

Прихід до влади П. Дорошенка відкривав нові перспективи у боротьбі національно-патріотичних сил за возз'єднання Гетьманщини та її суверенітет.

- ¹Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — 712 с.; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000. — 500 s.
- ²Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 27; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). — К., 1998. — Ч. 1. — С. 145.
- ³Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 27–29; Кривошея В. В. Назв. праця. — С. 145–146.
- ⁴Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995 — Т. VIII. — Ч. I. — С. 42–43; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 162–163.
- ⁵Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 639.
- ⁶Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1872. — Т. VII. — С. 82.
- ⁷Величко С. Літопис / Пер. В. Шевчука. — К., 1991. — Т. 1. — С. 35; Т. II. — С. 49–50.
- ⁸(Rolle) Dr. Antoni. Zemsta kozacza // Nowe opowiadania Historyczne. — Lwów, 1878. — S. 208.
- ⁹Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 29.
- ¹⁰Там само. — С. 30.
- ¹¹Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. XII. — С. 818; Величко С. Назв. праця. — Т. I. — С. 35; Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 30.
- ¹²Грушевський М. Історія... — Т. VIII. — Ч. I. — С. 73.
- ¹³Цит. за: Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. — К., 2002. — С. 107.
- ¹⁴Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (далі — ІР НБУ). — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 336.
- ¹⁵Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. — Київ — Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — Т. 11/12. — С. 436; Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Київ; Черкаси, 1997. — С. 33; Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — С. 35–36.
- ¹⁶Сас П. Ідейні вектори... — С. 30–37.
- ¹⁷Іванцов І. О. Назв. праця. — С. 109.
- ¹⁸ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 312.
- ¹⁹Цит. за: Іванцов І. О. Назв. праця. — С. 125.

- ²⁰Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953 — Т. I. — С. 237.
- ²¹Щербак В. Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI — першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави: Зб. наук. праць. — Рівне, 1994. — Вип. 1. — С. 40–41.
- ²²Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998 — С. 109.
- ²³Паньонка І. М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — С. 9.
- ²⁴ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 186; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. — С. 416.
- ²⁵Літопис Самовидця / Упор. Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 51.
- ²⁶Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М., 1997. — С. 85.
- ²⁷Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 2003. — С. 92–96.
- ²⁸Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 257–258.
- ²⁹Грушевський М. Історія... — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 121–140; Biedrzycka A. Złoty rokó: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 // Prace historyczne. — Kraków, 2000. — Z. 127. — S. 27–36.
- ³⁰Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. 2-е, випр. і доп. — С. 62–72; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — 2-ге вид., доп., перер. — С. 72–81.
- ³¹Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 818; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 87–89.
- ³²Степанков В. С. Українська державна ідея // Історія української культури: У п'яти т. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003. — С. 153–154.
- ³³Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 3882/II. — Арк. 35 зв.; ІР НБУ. — Ф. 1. — Спр. № 4128. — Арк. 29; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 41; Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Словяноведение. — 2002. — № 2. — С. 42–44.
- ³⁴Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини: Дискусія // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. — Львів, 1996. — С. 14.
- ³⁵Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 45; ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 1321/II. — Арк. 183–185; Грушевський М. Історія... — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 115–119.
- ³⁶Степанков В. С. Українська державна ідея. — С. 156–158.
- ³⁷Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 138, 146.
- ³⁸АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 607; Мицик Ю. Невідомі листи... — С. 146.
- ³⁹Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 29.

- ⁴⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1992. — С. 27.
- ⁴¹ Кривошея В. В. Національна еліта... — Ч. 1. — С. 65, 145; Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн. 1. — С. 386.
- ⁴² Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 387; Грушевський М. Історія... — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 721.
- ⁴³ Грушевський М. Історія... — К., 1997. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1102; Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 32–33.
- ⁴⁴ Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1132–1135.
- ⁴⁵ Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Т. VI. — Ч. 3. — С. 297; Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1306–1308, 1326–1331.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 572; Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1331.
- ⁴⁷ Кривошея В. Національна еліта... — Ч. 1. — С. 146; Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький. — С. 386, 389.
- ⁴⁸ Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Краків). ВР. — Спр. 269. — Арк. 43.
- ⁴⁹ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 33–34.
- ⁵⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.; Львів, 2004. — С. 917.
- ⁵¹ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. Зб. статей. — К.; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 80, 90–91.
- ⁵² Кривошея В. Національна еліта... — Ч. 1. — С. 146.
- ⁵³ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 11; Спр. № 31. — Арк. 89–94; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 19.
- ⁵⁴ Струкевич О. К. Політична еліта // Історія української культури. — Т. 3. — С. 334.
- ⁵⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 43.
- ⁵⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — Т. 7. — С. 218–219.
- ⁵⁷ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004. — Т. 1. — С. 82; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001. — С. 187.
- ⁵⁸ Грушевський М. Історія... — К., 1998. — Т. X. — С. 118.
- ⁵⁹ Яковлева Т. Пророки и третейские судьи // Український гуманітарний огляд. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 212–213.
- ⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 44; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 60–61.
- ⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 70.
- ⁶² Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. III. — С. 282.
- ⁶³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 94–96; СПб., 1892. — Т. XV. — С. 17–18, 149–151; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. — С. 76–79; Стецюк К. І. Народні рухи

- на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 156–159.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 101–102.
- ⁶⁵ Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. — К., 1961. — С. 133–134; Грушевський М. Історія... — Т. X. — С. 190–200; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 108–109; Стецюк К. І. Назв. праця. — С. 163–164, 167.
- ⁶⁶ Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 229.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 126–127.
- ⁶⁸ ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 15402. — Арк. 10–13; Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 315; Т. XV. — С. 181, 272; Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 246, 387–389; Стецюк К. І. Народні рухи... — С. 175–176.
- ⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 265.
- ⁷⁰ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад війська // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. — К., 2003. — С. 177; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 264–265.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 149.
- ⁷² Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 178; Грушевський М. Історія... — Т. X. — С. 269–270.
- ⁷³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 146–151; Грушевський М. Історія... — Т. X. — С. 333–340.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 160–161, 165; Грушевський М. Історія... — Т. X. — С. 347–350.
- ⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 189–191; ПКК. — Т. III. — С. 345–346; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1909. — Т. LXXXIX. — С. 82.
- ⁷⁶ Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ). ВР. — Спр. № 402. — Арк. 238–239, 281–305; Універсали українських гетьманів... — С. 39–51; Грушевський М. Історія... — Т. X. — С. 351–367.
- ⁷⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині... — С. 276.
- ⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 173, 177–180; Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 183, 186.
- ⁷⁹ Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 187.
- ⁸⁰ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. — С. 128–130.
- ⁸¹ Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 235; Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 186, 188.
- ⁸² Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 235–236; Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 191–192; Петровський М. Нариси історії... — С. 247–248.
- ⁸³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 220–221.
- ⁸⁴ Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 250; Бульвінський А. Українсько-російська війна... — С. 201.
- ⁸⁵ Величко С. Назв. праця. — Т. 1. — С. 251.

- ⁸⁶ Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 77–82; № 4. — С. 33–40; Його ж. Українсько-російська війна... — С. 203–215; Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. — К., 1996. — С. 14–21; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... — С. 235–236.
- ⁸⁷ Акты ЮЗР. — СПб., 1892. — Т. XV. — С. 405–406.
- ⁸⁸ Там же. — Т. IV. — С. 244; Т. VII. — С. 296–297; Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. IV. — С. 297–305; Яковлева Т. Гетьманщина... — С. 315–319.
- ⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 413–416.
- ⁹⁰ Там же. — Т. IV. — С. 244.
- ⁹¹ Там же. — С. 251.
- ⁹² ПКК. — Т. III. — С. 370–376; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LIX. — С. 10–23.
- ⁹³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 255–258; Величко С. Назв. праця. — Т. I. — С. 263; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 19; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 61–63.
- ⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 257–274; Універсали українських гетьманів... — С. 113–124; Герасимчук В. Виговський... — Т. LIX. — С. 33–40; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. — С. 172–181.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 1–8; Герасимчук В. Виговський... — Т. LX. — С. 41–43; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 38–43.
- ⁹⁶ ПКК. — Т. III. — С. 417.
- ⁹⁷ Когут З. Відчитування Гетьманщини: державотворчі державошукування // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 308–309.
- ⁹⁸ ПКК. — Т. III. — С. 387.
- ⁹⁹ Горобець В. Еліта козацької України... — С. 235–236; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... — С. 242.
- ¹⁰⁰ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Відбитка із «Записок» Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. — Львів, 1913. — С. 7–8; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 238–240; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 73–75.
- ¹⁰¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 335/II. — Арк. 39–44; (Lubomirski J.). Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. — Warszawa, 1922. — S. 62, 66.
- ¹⁰² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1859. — Т. II. — С. 96; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. — С. 207–208.
- ¹⁰³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 335/II. — Арк. 47 зв. — 49 зв.; Універсали українських гетьманів... — С. 127–129; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — С. 97–111; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 246–253; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 108–115.
- ¹⁰⁴ Горобець В. «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 238.
- ¹⁰⁵ Акты Московского государства. — СПб., 1901. — Т. 3. — С. 258–260; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1859. — Т. IV. — С. 75–76.

- ¹⁰⁶ ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 15404. — Арк. 20; АМГ. — Т. 3. — С. 310; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 272; Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 168.
- ¹⁰⁷ ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 15407. — Арк. 2; АМГ. — Т. 3. — С. 318–320.
- ¹⁰⁸ АГАД — Ф. Зібрання Браницьких із Сухой. — Спр. № 124/147. — Арк. 215–216 зв.; Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. — Białystok, 1999. — S. 85–94.
- ¹⁰⁹ Савчук Н. О. Українська держава... — С. 154; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. — Białystok, 2001. — S. 186–187; Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1977. — S. 56–57; Volumina legum. — СПб., 1860. — Т. V. — С. 359.
- ¹¹⁰ ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 15409. — Арк. 13, 19–20.
- ¹¹¹ Апанович О. Запорозька Січ... — С. 159–160; Горобець В. Еліта козацької України... — С. 314–316; Савчук Н. О. Українська держава... — С. 175–176; Стецюк К. І. Народні рухи... — С. 200–202.
- ¹¹² Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). ВР. — Спр. № 6643. — Арк. 150.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 187 зв. — 188; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4. — С. 77–78.
- ¹¹⁴ ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. № 15410. — Арк. 37, 53, 59; Спр. № 15412. — Арк. 24; Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С. 128.
- ¹¹⁵ ПВК. — Т. IV. — С. 329.
- ¹¹⁶ БМЧ. ВР. — Спр. № 402. — Арк. 499–500; Спр. № 1657. — Арк. 311; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 1492–1494; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... — С. 260–262.
- ¹¹⁷ Вирський Д. Назв. праця. — С. 129.
- ¹¹⁸ Горобець В. М. Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654–1665 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2002. — С. 23.
- ¹¹⁹ Бібліотека Ягеллонського університету. ВР. — Спр. № 5. — Арк. 903; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 1513.
- ¹²⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 45.
- ¹²¹ Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 14; Його ж. Крим-Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 68; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... — С. 267–268; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 349, 373–374, 383–385, 389–404.
- ¹²² Jemiołowski. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679). Oprac. Jan Dziegielewski. — Warszawa, 2000. — S. 341–343.
- ¹²³ Perdenia J. Op. cit. — S. 64–65.

- ¹²⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. — 1999–2000. — № 4–5. — С. 376, 407, 409.
- ¹²⁵ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 467. — Арк. 47.
- ¹²⁶ Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710 r). — Вильно, 1858. — Cz. 1. — S. 138.
- ¹²⁷ БМЧ. ВР. — Спр. № 402. — Арк. 603; Ferenc M. Paweł Tetera hetman kozacki // Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej. — Warszawa, 1973. — S. 340–342; Perdenia J. Op. cit. — S. 72–73.
- ¹²⁸ Газін В. В. Крим-Україна... — С. 70–71; Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 20–22.
- ¹²⁹ Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. — Т. XXV. — S. 113.
- ¹³⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 50; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К., 2004. — С. 58–59.
- ¹³¹ БМЧ. ВР. — Спр. № 159. — Арк. 392.
- ¹³² Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України... — С. 60–61; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 458–459.
- ¹³³ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 50–52; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України... — С. 61–62; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... — С. 458–460.
- ¹³⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2–3. — С. 337–338.
- ¹³⁵ Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 54.
- ¹³⁶ Там само. — С. 53.